

Links/rechts, postmaterialisme en stemgedrag

B. Niemöller en C. van der Eijk*

Summary

Left/right, postmaterialism and voting

This article evaluates empirically the hypothesis that (post)materialist orientations influence voting behavior independently of other relevant variables. It is demonstrated that, in the Netherlands, the causal effect of postmaterialism is exceedingly weak. In addition, postmaterialism is shown to be dependent on ideological left/right orientations rather than being an independent and rivaling influence on political choice. Finally, (post)materialism appears to be linked differently to social position than most theories postulate.

1. Inleiding en probleemstelling¹

De stabiliteit en voorspelbaarheid van verkiezingsuitslagen die in Nederland tot het midden van de jaren zestig leek te bestaan, is sindsdien verdwenen. Vrijwel iedereen die deze verandering heeft onderzocht komt tot de conclusie dat de relevantie voor politieke voorkeuren van de eertijds zo dominante factoren godsdienst en sociaal-economische positie ernstig is verminderd. In het politicologisch jargon wordt zoiets wel aangeduid als 'de-alignment'.² Voor een goed begrip van de huidige situatie kan echter niet worden volstaan met vast te stellen dat de structurerende factoren van vroeger aan betekenis hebben ingeboet, maar moet tevens worden aangegeven of daar iets voor in de plaats is gekomen, met andere woorden: of er ook sprake is van 're-

* B. Niemöller en C. van der Eijk zijn verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam

alignment'. In een recent artikel concluderen Irwin en Dittrich dat dit niet het geval is:

'Old bonds were loosened and not replaced. . . For the moment no end seems in sight. . . Dutch elections may become even more unpredictable than they have been in recent years.' (1984, p. 296-297.)

De empirische evidentie die zij ter ondersteuning van deze conclusie aanvoeren betreft vooral de instabiliteit van de kiezers voor wat betreft hun partijvoorkeur.

Het is inderdaad onloochenbaar dat een zeer groot deel van het electoraat van verkiezing tot verkiezing wisselt qua partijvoorkeur. Dit percentage stijgt nog als niet slechts paren, maar grotere aantallen verkiezingen met elkaar vergeleken worden (zie Van der Eijk en Niemöller, 1979, p. 24-26, Irwin en Dittrich, 1984, p. 290-291). Verder blijkt dat ook op elk moment afzonderlijk het merendeel der kiezers aangeeft dat voor hen niet slechts één enkele partij in aanmerking komt, maar dat er meerdere zijn die een reële kans op hun stem maken (Van der Eijk en Niemöller, 1984). Aangezien deze schijnbare vluchtigheid niet beperkt is tot enigerlei groep in het electoraat, maar zich in allerlei sociale categorieën voordoet, ligt de door Irwin en Dittrich getrokken conclusie dat 'old bonds are loosened' voor de hand. De conclusie dat zij nergens door vervangen zijn, delen wij echter niet. De mate waarin electoraal wisselgedrag als louter wisselvalligheid, dan wel als een door bepaalde factoren gestructureerd verschijnsel kan worden gezien, hangt in grote mate af van de wijze waarop het verschijnsel wordt geconceptualiseerd. Irwin en Dittrich beschouwen partijwisselen voornamelijk als een dichotoom fenomeen: een kiezer stemt op dezelfde partij als eerder, of hij doet dat niet. Impliciet bevat deze opvatting ook een conceptualisering van de diverse politieke partijen als slechts op nominale wijze te onderscheiden grootheden. In deze benadering wordt echter nogal wat relevante en beschikbare informatie buiten beschouwing gelaten, hetgeen niet zonder gevolgen blijft voor de analyse van electoraal wisselgedrag. Een andere benadering gaat ervan uit, dat het mogelijk is partijen op zinvolle wijze als meer of minder op elkaar gelijkende entiteiten te zien. Uitwerking hiervan leidt tot de mogelijkheid wisselgedrag te kwantificeren (Van der Eijk en Niemöller, 1983a, p. 260-294).

Uitgaande van een links/rechts-dimensie als partijruimte blijkt dat niet alleen het stemgedrag bij een enkele verkiezing, maar ook het wisselen tussen partijen in belangrijke mate als 'rationeel' gedrag kan worden opgevat (Van der Eijk en Niemöller, 1983a, 1983b). Onder rationeel gedrag moet in dit opzicht worden verstaan: het kiezen van die partij die het meest overeenstemt

met de eigen politieke opvattingen, respectievelijk het wisselen naar een partij die daarmee meer overeenstemt dan degene waarop men vroeger stemde. De politieke opvattingen waar het in dit verband om gaat zijn voornamelijk ideologische opvattingen, zoals die op een links/rechts-spectrum onderscheiden kunnen worden. Als wij langs deze invalshoek het gedrag van kiezers bekijken blijkt dat het overgrote deel van partijwisselingen plaatsvindt tussen partijen die zeer sterk op elkaar gelijken, respectievelijk even ver van een kiezer afstaan. Het door Irwin en Dittrich geschetste beeld dient dan ook geamendeerd te worden. Zeker, er is sprake van een sterke de-alignment sinds de zestiger jaren voor zover het een structuur betreft waarbij politieke keuze voortkomt uit iemands positie in termen van godsdienst en klasse. Er is echter wel iets in de plaats gekomen van dit verzuilings- of sociaalsegmenteringsperspectief, namelijk ideologische links/rechts-structurering. Deze nieuwe 'alignment' blijkt bovendien tot nogal stabiele resultaten te leiden: hoewel afzonderlijke partijen sterk kunnen variëren in hun electorale fortuin, is de verdeling van stemmen, of van de daaruit afgeleide zetelverdeling in de Tweede Kamer, tussen links en rechts veel stabieler.

De verklaring van partijkeuze uit links/rechts-ideologie zoals hierboven kort is samengevat blijkt voor verschillende verkiezingen redelijk te voldoen, maar zeker niet tot een perfecte beschrijving te leiden.³ Dit laatste is weinig verbazend als gelet wordt op het aanbod van partijen waaruit men kan kiezen: partijen zijn niet egaal verspreid over het links/rechts-continuum, maar liggen vaak in groepjes vlak bij elkaar. Op basis van links/rechts-voorkeuren kan het dan ook vaak voorkomen dat kiezers niet tot een uniek bepaalde keuze komen, maar dat twee, of soms drie partijen voor hen even aantrekkelijk zijn. In die gevallen dienen aanvullende criteria gebruikt te worden om tot een keuze te komen. Behalve ideosyncratische en kortetermijnfactoren is het ook mogelijk dat naast links/rechts andere ideologische dimensies of tegenstellingen een rol spelen in partijkeuze. Een recente inventarisatie van in dit opzicht relevante mogelijkheden is door Lijphart opgesteld, die zeven 'ideological dimensions' onderscheidt die in diverse democratische stelsels in de jaren zeventig van belang waren en dat waarschijnlijk zullen blijven (Lijphart, 1981, p. 28-29):

1. socio-economic
2. religious
3. cultural-ethnic
4. urban-rural
5. regime support
6. foreign policy
7. postmaterialism'.

Volgens Lijphart zijn van deze zeven alleen de sociaal-economische (links/rechts), de religieuze en de postmaterialistische dimensies voor Nederland van belang. Als wij willen nagaan of naast links/rechts andere ideologische tegenstellingen een rol spelen in de politieke keuzes van het electoraat ligt het daarom voor de hand met name naar religie en postmaterialisme te kijken. In dit artikel beperken we ons tot het analyseren van de effecten van links/rechts en postmaterialisme op kiesgedrag. Elders hebben wij gerapporteerd dat de hier te trekken conclusies niet veranderen als ook godsdienst in de analyse wordt betrokken (Van der Eijk en Niemöller, 1985b).

Naast de twee veronderstelde ideologische determinanten van stemgedrag worden ook enkele belangrijke achtergrondkenmerken van kiezers in de analyse opgenomen. Dit gebeurt zowel om de interpretatie van empirische relaties te vergemakkelijken, als om te voorkomen dat eventuele schijnverbanden tussen ideologieën en stemgedrag voor reëel worden gezien. Om dit laatste te vermijden wordt gebruik gemaakt van multivariate analyse, dat wil zeggen een methode waarbij de relaties tussen meerdere variabelen worden onderzocht op een wijze waarbij rekening wordt gehouden met alle onderlinge samenhangen. In de volgende paragrafen wordt allereerst een korte schets gegeven van de in onze analyse te betrekken grootheden en van hun conceptuele en theoretische betekenis. Vervolgens wordt, na enige informatie over operationalisatie, de analyse gepresenteerd. Ten slotte worden de theoretische en empirische implicaties van de resultaten samengevat.

2. Theoretisch model

In deze paragraaf zullen wij een aantal theoretische en empirische opvattingen samenbrengen die een belangrijke rol spelen in de discussie rond links/rechts en postmaterialistische scheidslijnen en stemgedrag. Deze samenvatting zal voornamelijk kort en globaal zijn, omdat:

- de discussie rond het postmaterialisme meestentijds een aanzienlijk breder terrein bestrijken dan de relatie ervan tot stemgedrag;
- het voor onze beperktere vraagstelling minder relevant lijkt uitvoerig in te gaan op achtergronden en implicaties van semantische verwarring en conceptuele discrepanties die in de betreffende literatuur veelvuldig voorkomen.

Om deze terminologische verwarring zo goed mogelijk te vermijden, zullen wij ons voornamelijk baseren op het werk van Inglehart (de geestelijke vader van het postmaterialisme-begrip), waarbij voor de specifiek Nederlandse si-

tuatie ook Van Deths dissertatie in de beschouwing zal worden betrokken. Het uiteindelijk doel van onze samenvatting is tot een zo zuinig mogelijk hypothetisch model te komen dat zich leent voor een multivariate toetsing.

Postmaterialisme

Het werk van Inglehart wordt, conceptueel gezien, gekenmerkt door een pragmatische soepelheid, waarbij twee zaken centraal en onveranderlijk koersbepalend zijn: er bestaat zo iets als een (post)materialistische waardeoriëntatie, en die kan worden geïndiceerd door de relatieve prioriteit die respondenten toekennen aan verschillende 'waarden'. De batterij van 12 items die hiertoe gebruikt wordt is in de loop der tijd steeds dezelfde gebleven (Inglehart, 1977).

Vooral in zijn latere publikaties maakt Inglehart duidelijk, dat achter de genoemde tweedeling meer schuil gaat dan de relatieve prioritering van de 12 items doet vermoeden. Met name wordt het bereik van het postmaterialistische waardedomein aanzienlijk verruimd, waarbij ook de gebezigde terminologie elastische eigenschappen vertoont: afwisselend wordt gesproken over 'nieuwe dimensie', 'establishment/anti-establishment dimensie', 'nieuwe versus oude politiek', 'nieuwe klasse' etc. Onveranderd blijft echter de wijze waarop deze theoretische begrippen worden geoperationaliseerd.

Als gevolg van een veronderstelde verandering in waardeoriëntaties in Westerse democratieën stelt Inglehart (1983a, p. 437):

'... there is a growing tendency for politics to polarize along a new dimension that cuts across the conventional left/right axis. Increasingly, support for social change comes from a segment of the modern middle class. This group has raised a new set of issues that tend to dominate the contemporary political agenda. The environmentalist movement, the opposition to nuclear power, the peace movement, the women's movement, the limits-to-growth movement, the consumer advocacy movement, all of these are manifestations of a political cleavage dimension that is only remotely related to conflict over ownership of the means of production and traditional social class conflict.'

En: '... the rise of environmentalist movements, and environmentalist political parties such as the West German Greens reflects the political expression of postmaterialist values.' (Inglehart, 1984, p. 530.)

In *The Silent Revolution* (1977, p. 93) wijst Inglehart de tegenwerping van de hand, dat een postmaterialistische waardeoriëntatie niet als oorzaak maar als gevolg van partijvoorkeur moet worden opgevat. Hij doet dat door aan te tonen dat een dergelijke waardeoriëntatie primair afhankelijk is van een aantal achtergrondvariabelen, met name opleidingsniveau en leeftijd.

Naast deze kenmerken hebben postmaterialisten echter nog meer gemeen dat hen van materialisten onderscheidt. Daarbij wordt vooral de positie die zij in de hedendaagse maatschappelijke structuur innemen beklemtoond: zij worden vaak aangeduid als een 'nieuwe (of moderne) middenklasse', of kortweg als een 'nieuwe klasse'. De relatie tussen deze nieuwe klasse en het postmaterialisme wordt door Inglehart als volgt beschreven (1981, p. 895):

'... the rise of postmaterialism and its subsequent penetration of technocratic and professional elites has been a major factor behind the emergence of the New Class. For this group is distinctive not only in its occupational and educational characteristics, but also in its values. And the ideology attributed to the New Class reflects postmaterialist values rather closely.'

Met betrekking tot deze relatie is het relevant recent onderzoek van Van Deth (1984) in onze beschouwing te betrekken. Hij gaat uit van het begrip 'romantisch individualisme' dat betrekking heeft op:

'relatief hoge prioriteiten die men toekent aan zaken als zelfontplooiing, zelfstandigheid en emancipatie enerzijds, en de relatief lage prioriteiten die men geeft aan volgzzaamheid, materieel gewin en traditie anderzijds. Kenmerkend voor de romantisch individualist is daarbij de identificatie van individueel belang met datgene wat goed is voor de gehele samenleving.' (p. 41.)

Volgens Van Deth kan het romantisch individualisme worden opgevat als de ideologie die de nieuwe klasse hanteert in de strijd voor het bereiken of behouden van gewenste maatschappelijke posities. Aangezien Van Deth het romantisch individualisme uiteindelijk operationaliseert door middel van de klassieke Inglehart-items, blijft als meest opmerkelijk verschil zijn expliciete aanduiding van het postmaterialisme als ideologie ter maskering van het door de nieuwe klasse nagejaagde eigenbelang. Inglehart daarentegen schrijft waardeoriëntaties zoals postmaterialisme voor een belangrijk deel aan socialisatie toe. Deze verschillen in opvatting over de genese van postmaterialisme doen echter niet ter zake voor de veronderstelde effecten van waardeoriëntaties op politieke keuze.

Stemgedrag

Vanaf het moment waarop het onderzoek naar (post)materialistische waardeoriëntaties een aanvang nam, is met grote regelmaat empirisch vastgesteld dat postmaterialisten een onevenredig sterke voorkeur voor linkse partijen aan de dag leggen. Dit is volgens Inglehart het gevolg van het verschil in waardeoriëntatie tussen postmaterialisten en materialisten. Van Deth (1984, p. 190) vat Inglehart's verklaring adequaat als volgt samen:

'Omdat in hoog-geïndustrialiseerde landen de meerderheid van de bevolking materialistisch is georiënteerd, zal de postmaterialistische minderheid moeten pleiten voor veranderingen als ze haar ideeën wenst te realiseren. Veronderstellen we verder dat een positieve houding ten opzichte van verandering veelal wordt geassocieerd met een linkse opstelling, dan is de conclusie dat postmaterialisten de voorkeur geven aan linkse partijen.'

Volgens Van Deth is het hiermee geschetste verband tussen waardeoriëntatie en partijkeus belangrijk 'omdat het een alternatief vormt voor de common-sense (sic) opvatting dat de keuze voor een linkse of rechtse partij een gevolg zou zijn van de sociaal-economische status van een individu.' (p. 190.) In deze klassieke opvatting zouden postmaterialisten, op grond van hun klassenmerken (behorend tot de 'nieuwe klasse'), een voorkeur moeten hebben voor rechtse partijen, terwijl vanuit de theorieën van Inglehart en van Van Deth postmaterialisten juist de linkse partijen zouden moeten verkiezen.⁴ Zoals reeds opgemerkt is de laatste verwachting herhaaldelijk onderzocht en, ook voor ons land (zie Van Deth, 1984, p. 196), niet verworpen.

Links/rechts en (post)materialistische waardeoriëntatie

Uit het bovenstaande zou men kunnen afleiden, dat de links/rechts- en de (post)materialistische dimensie zich met betrekking tot stemgedrag als twee communicerende vaten gedragen: naarmate de ene onbelangrijker wordt, neemt de andere een belangrijker plaats in. Of anders gezegd: naarmate de oude klasstegenstellingen verdwijnen, boet ook de daarop terug te voeren links/rechts-tegenstelling aan belang in, terwijl een nieuwe, op waardeoriëntatie terug te voeren tegenstelling belangrijker wordt.

Aan een dergelijke beeldvorming, die in ieder geval overzichtelijk is, werkt Inglehart niet echt mee. Soms beschrijft hij de beide dimensies als 'largely unrelated' (Inglehart, 1979, p. 351), maar op andere momenten beklemtoont hij het indrukwekkende vermogen van de links/rechts-dimensie om nieuwe (i.c. postmaterialistische) issues te assimileren (Inglehart, 1983b, p. 146). Vooralsnog kunnen volgens hem de twee dimensies echter nog worden onderscheiden:

'Es existieren folglich nun zwei verschiedenen Achsen der politischen Polarisierung, wobei die grossen etablierten Parteien entlang der traditionellen Links/Rechts Achse anzuordnen sind, die auf "sozialer Schicht" und "Religion" basiert. Die zweite Achse reflektiert die Polarisierung hinsichtlich neuer und generell stärker umkämpfter Streitfragen; die soziale Basis ist hierbei der Konflikt zwischen Materialisten und Post-Materialisten.' (1983b, p. 163.)

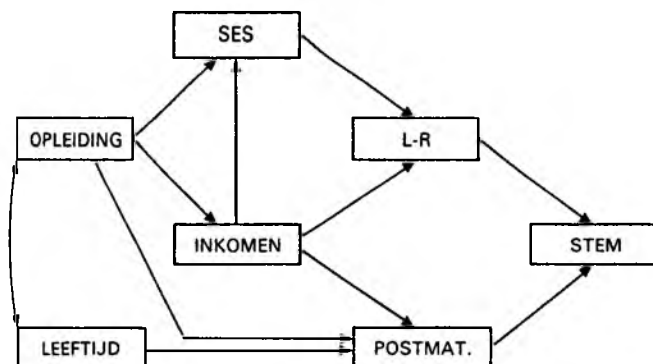
In ieder geval kunnen we tussen beide dimensies wel (meer of minder) samenhang verwachten, zonder dat daarbij echter per se causaliteit in het geding is.

In bovenstaande globale schets van de voor onze vraagstelling relevante theorieën zijn, overigens niet altijd om dezelfde redenen, de volgende concepten van belang: stemgedrag (in termen van links/rechts), postmaterialistische waardeoriëntatie, links/rechts, sociaal-economische status, inkomen, opleiding en leeftijd. De causale relaties die in de literatuur worden verondersteld tussen deze theoretische variabelen zijn samengevat in het in figuur 1 weergegeven model. Bij de beschouwing hiervan moet het volgende bedacht worden:

- Het model is gericht op toetsing en schatting van de relatieve omvang van de veronderstelde invloeden van links/rechts en postmaterialisme op stemgedrag. Het is niet bedoeld als optimale verklaring van stemgedrag, en zeker niet van de twee ideologische factoren zelf. Bestaande empirische en theoretische inzichten geven echter geen aanleiding te verwachten dat de hier centraal staande toetsing en schatting vertekend worden door de veronachtzaming van variabelen die noodzakelijk zouden zijn voor een vollediger verklaring van elk van deze drie variabelen.
- De literatuur is, zoals boven aangegeven, niet geheel eensluidend over de eventuele causale relaties tussen links/rechts en postmaterialisme. Het weergegeven model reflecteert de meest voorkomende opvatting dat beide variabelen elkaar niet beïnvloeden. Voor zover men echter meer gewicht zou willen hechten aan Ingleharts opvatting over het vermogen van links/rechts nieuwe tegenstellingen te assimileren (zie hierboven) dient men de mogelijkheid van een effect van postmaterialisme op links/rechts open te houden als een acceptabele aanvulling op het model in figuur 1.
- De in figuur 1 opgenomen relaties waarbij achtergrondvariabelen zijn betrokken betreffen alle expliciet in de literatuur veronderstelde effecten (de richting van deze effecten blijkt uit de hierboven gegeven samenvatting van de literatuur). Omgekeerd geldt echter niet dat niet in het model opgenomen relaties gebaseerd zijn op veronderstelde afwezigheid van causaliteit, eerder is het dan zo dat de literatuur daarover (voor wat betreft de achtergrondvariabelen) geen expliciete veronderstellingen bevat.

In de volgende paragrafen zal het model van figuur 1 aan een empirische toets worden onderworpen.

Figuur 1. In de literatuur veronderstelde causale relaties

3. Methodologie

Data

Onze analyses zijn gebaseerd op de data van het Nationaal Kiezers Onderzoek 1981. Rond de Tweede Kamerverkiezingen van 26 mei 1981 werden door middel van een drie-golfs kortlopend panel 1620 respondenten onder-vraagd. Van de in onze analyses gebruikte variabelen zijn de achtergrondge-gevens afkomstig uit de eerste golf van het panel, terwijl alle overige variabe-len uit de derde golf, onmiddellijk na de verkiezingen afkomstig zijn.

Van de gemeten variabelen volgt nu eerst voor elk een beschrijving van de operationalisatie. Kortheidshalve worden hierbij enkele verwijzingen naar het codeboek van het betreffende onderzoek gegeven.⁵

X1 OPLEIDING 10 ordinaal onderscheiden opleidingsniveaus

1: laag

10: hoog

(VAR167, vraag P25 eerste golf).

X2 LEEFTIJD Leeftijd in jaren

(VAR128, vraag P1 eerste golf).

Y1 STEM

Gemiddelde links/rechts-score van gestemde partij. De links/rechts-score van een partij is het gemiddelde van die partij over de gehele steekproef.

1: links

10: rechts

(gestemde partij: VAR513, vraag 14 derde golf; links/rechts-score partijen: VAR555 t/m VAR565)

- Y2 L-R Individuele links/rechts-zelfplaatsing op een 10-punts schaal.⁶
 1: links
 10: rechts
 (VAR554, vraag 31 derde golf).
- Y3 PMAT Ingleharts waardetyping
 1: puur materialistisch
 2: gemengd
 3: puur postmaterialistisch
 (constructie: met betrekking tot 12 politieke problemen of waarden is gevraagd, het belang ervan aan te geven op een 7-punts schaal (VAR594 VAR605). Op de antwoorden is een principale componentenanalyse uitgevoerd. De eerste twee componenten verklaren 47% van de variantie en zijn goed interpreteerbaar als respectievelijk postmaterialistische en materialistische houding. In navolging van Van Deth (1983, p. 422-423) is onze variabele PMAT als volgt opgebouwd:
 de pure materialisten hebben een negatieve score op de eerste factor en een positieve op de tweede; de pure postmaterialisten hebben een positieve score op de eerste factor en een negatieve op de tweede; de overige scorecombinaties zijn opgenomen in de categorie 'gemengd'.)
- Y4 SES Subjectieve sociale klasse.
 5 ordinaal onderscheiden niveaus:
 1: hogere klasse
 5: gewone arbeidersklasse
 (VAR173, vraag P30 eerste golf).
- Y5 INKOMEN Netto totaal gezinsinkomen.
 12 ordinaal te onderscheiden categorieën:
 1: laag
 12: hoog
 (VAR179, vraag P36 eerste golf).

Analysemethode

De 5 endogene (met Y aangeduide) en 2 exogene (met X aangeduide) variabelen resulteren in 5 structurele vergelijkingen, waarin alle causale relaties tussen exogene en endogene variabelen en tussen endogene variabelen onderling zijn gespecificeerd. Deze vergelijkingen stellen ons, in combinatie met een aantal gebruikelijke assumpties met betrekking tot de lineariteit en additiviteit van de relaties⁷, onafhankelijkheid van de storingstermen etc. (zie Saris en Stronkhorst, 1984), in staat met behulp van het LISREL-programma de afzonderlijke parameters te schatten en de fit van het gehele model te toetsen (Jöreskog en Sörbom, 1981). Ten gevolge van het lage meetniveau van sommige variabelen, is het niet correct een matrix van produkt/momentcorrelaties als uitgangspunt te nemen. In plaats daarvan wordt voor elk paar

- variabelen de meest geschikte coëfficiënt berekend (c.q. geschat), namelijk:
- produkt/moment-correlatie voor een paar continue variabelen,
 - polychorische correlatie voor een paar discrete variabelen,
 - polyseriële correlatie voor een gemengd paar.

4. Empirische resultaten

Het uitgangspunt voor onze analyses wordt gevormd door de verzameling van relaties tussen de variabelen die in de vorige paragraaf zijn beschreven. Rekening houdend met het meetniveau van de variabelen in de keuze van het soort correlatiecoëfficiënt (zie paragraaf 3) treffen wij de in tabel 1 weergegeven samenhangen aan.

Tabel 1. Correlatiematrix van de in het model op te nemen variabelen

STEM	Y1	1.00							
L-R	Y2	.77	1.00						
PMAT	Y3	-.43	-.45	1.00					
SES	Y4	.26	.14	.01	1.00				
INKOMEN	Y5	.14	.01	-.04	.39	1.00			
OPLEIDING	X1	.00	-.12	.22	.59	.34	1.00		
LEEFTIJD	X2	.13	.21	-.23	-.05	-.20	-.36	1.00	
		Y1	Y2	Y3	Y4	Y5	X1	X2	

Op basis van deze (bivariate) samenhangen kunnen in ieder geval de volgende constatering worden gemaakt:

- Zowel de zelfgekozen links/rechts-positie van kiezers als hun score op de postmaterialisme-variabele zijn duidelijk met de uitgebrachte stem verbonden. Dit bevestigt de eerder vermelde resultaten van elders gerapporteerd onderzoek.

- De links/rechts-positie van kiezers en hun postmaterialisme-score zijn zelf ook vrij sterk gecorreleerd. Hieruit ontstaat de noodzaak om meer geavanceerde methoden te gebruiken dan louter bivariate analyse. Als wij immers geen rekening zouden houden met de onderlinge correlatie tussen deze twee ideologische kenmerken, veronachtzamen wij ten onrechte dat hun samenhangen met stemgedrag deels schijnrelaties kunnen zijn.

- De verschillende achtergrondkenmerken van kiezers zijn onderling relatief zwak gecorreleerd (behalve opleiding en sociale klasse), terwijl hun samenhangen met de ideologische dimensies en met stemgedrag eveneens vrij zwak zijn. Voor zover het hun relaties met stemgedrag betreft, valt uit de bi-

variate correlaties niet op te maken of het hier gaat om directe causale effecten, dan wel om effecten die via tussenliggende variabelen (links/rechts, respectievelijk postmaterialisme) verlopen. Dit onderscheid tussen directe en indirecte effecten kan slechts via multivariate analyse worden gemaakt.

Met behulp van LISREL kunnen onderlinge relaties tussen de diverse variabelen gemodelleerd worden, en kan een gepostuleerd model worden getoetst qua empirische houdbaarheid. Als een model niet naar tevredenheid overeenstemt met de data, kan het aangepast worden door weglaten van veronderstelde effecten die niet significant blijken te zijn, en door het toevoegen van oorspronkelijk niet in het model opgenomen effecten. Door van deze mogelijkheden gebruik te maken kan worden gepoogd tot een bij de data passend model te komen. De gepostuleerde causale volgordes (i.c. theoretische overwegingen) leggen hierbij restricties op aan de mogelijkheden tot amendering van een beginmodel. In het in paragraaf 2 uit de literatuur geconstrueerde hypothetische model houden deze restricties in dat causale relaties niet van rechts naar links kunnen lopen in figuur 1.

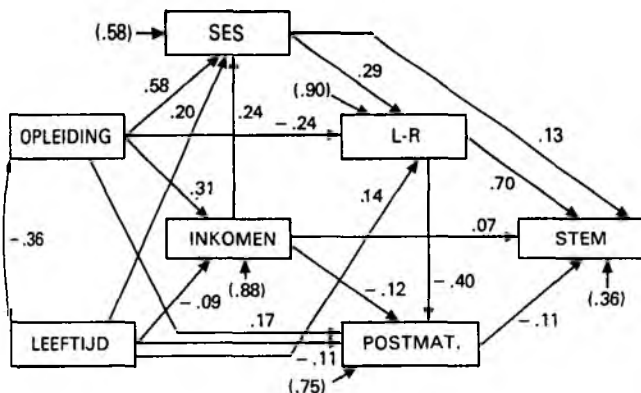
Bij toetsing van het in paragraaf 2 ontwikkelde theoretische model blijkt dat dit verworpen dient te worden: de 'fit' tussen data en model is volstrekt onvoldoende. Aanpassing van het model heeft overigens wel zin, omdat niet alle in dit model gespecificeerde aanwezige of afwezige verbanden even wettelijk zijn voor het evalueren van veronderstellingen over de betekenis van de twee ideologische dimensies voor stemgedrag. Korthedshalve zien wij af van de diverse, stapsgewijs uit te voeren modificaties van dit uitgangsmodel, en rapporteren we direct het uiteindelijke model. Dit model, dat in figuur 2 is weergegeven, bevat uitsluitend geschatte relaties die met de gepostuleerde causale volgorde verenigbaar zijn en tevens statistisch significant zijn ($\alpha = .05$). Geen van de niet opgenomen en met de causale volgorde verenigbare effecten zou, indien toegevoegd aan het model, tot significante parameters of tot een significante verbetering van de fit van het model leiden.

Een vergelijking tussen het uitgangsmodel (figuur 1) en het definitieve model (figuur 2) geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen:

- In het definitieve model zijn enkele relaties tussen de achtergrondkenmerken van kiezers toegevoegd. Deze relaties betreffen de onderlinge samenhang tussen diverse aspecten van de sociale positie van kiezers. Voor een model waarin het gaat om de relatieve betekenis van ideologische dimensies voor stemgedrag, onder beschouwing van deze sociale positie, zijn deze wijzigingen theoretisch neutraal.

- Naar links/rechts toe zijn twee effecten toegevoegd, namelijk vanuit

Figuur 2. Definitief LISREL-model ($df = 4$, $\chi^2 = 3.99$, $prob. = 0.41$)

opleiding en leeftijd, en is er een weggelaten wegens insignificantie, namelijk die vanuit inkomen. De betekenis van dit laatste is voornamelijk dat een interpretatie van 'links/rechts' in termen van '... the conflict over the ownership of the means of production and traditional social class conflict' (Inglehart, 1983a, p. 437) veel te simpel is. Links/rechts-posities van kiezers worden gedeeltelijk door hun sociale posities bepaald, maar deze bepaaldheid is zowel zwak (zie de numerieke waarde van de op links/rechts werkende effecten), als meeromvattend dan louter sociale klasse en inkomen (zoals ook blijkt uit de omvang van de niet-verklaarde variantie van links/rechts).

– De relaties tussen kenmerken van sociale positie en postmaterialisme komen maar ten dele overeen met het uit de literatuur afgeleide model. Uit het teken van de coëfficiënt tussen inkomen en postmaterialisme blijkt dat er in het geheel geen sprake van is dat hogere inkomens postmaterialistischer georiënteerd zijn, zoals de theorie postuleert. Verder moet worden aangetekend dat de samenhangen met inkomen, opleiding en leeftijd zwak zijn en dus een zeer groot deel van de variantie in postmaterialisme onverklaard laten.

– De relatie tussen sociale achtergrondkenmerken en stemgedrag verloopt voor een belangrijk deel, doch niet volledig, via ideologische dimensies. Zowel iemands inkomen als (subjectieve) sociaal-economische status hebben, onder constanthouding van alle overige in het model opgenomen factoren een significant effect op stemgedrag. Deze samenhangen zijn overigens, zoals uit de in figuur 2 vermelde coëfficiënten blijkt, vrij zwak.

– De belangrijkste toevoeging aan het model is de relatie tussen links/

rechts en postmaterialisme. Zoals uit de samenvatting van de literatuur reeds bleek, komen er nogal wat verschillende proposities over het al dan niet bestaan van dit verband voor. Eén soort uitspraken dient duidelijk te worden verworpen, namelijk die waarin gesteld wordt dat links/rechts en postmaterialisme (vrijwel) onafhankelijk van elkaar zijn, respectievelijk loodrecht op elkaar staan. Niet alleen moet, om een model passend te krijgen, een causale relatie tussen deze twee variabelen worden opgenomen, zij blijkt bovendien (zie de coëfficiënt) sterk te zijn. Bij het opnemen van een relatie tussen deze twee ideologische oriëntaties kan men in principe de richting van de pijl zowel van links/rechts naar postmaterialisme laten lopen als omgekeerd. De eerste mogelijkheid (getekend in figuur 2) geeft aan dat de scores van kiezers op de postmaterialisme-index deels veroorzaakt worden door hun links/rechts-ideologie, de tweede geeft het omgekeerde causale verband aan. Ten slotte bestaat in principe de mogelijkheid dat links/rechts en postmaterialisme elkaar wederkerig beïnvloeden. Gebruik makend van de in LISREL bestaande mogelijkheid om niet-recursieve (dat wil zeggen: wederkerige) relaties te schatten vinden wij dat tussen links/rechts en postmaterialisme slechts één enkel effect hoeft te worden gespecificeerd: van links/rechts naar postmaterialisme.⁸ In dit opzicht moeten de uitkomsten van onze analyse gezien worden als een empirische weerlegging van de bestaande theoretische opvattingen over de relatie tussen links/rechts en postmaterialisme. Deze twee variabelen zijn niet causaal onafhankelijk van elkaar, en evenmin kan gesproken worden van een assimilatie van postmaterialisme binnen het links/rechts-kader. Eerder is er sprake van dat postmaterialisme in belangrijke mate kan worden gezien als een uitdrukking van links/rechts-oriëntaties, een uitkomst die de theoretische status van postmaterialisme als relevante zelfstandige factor ter verklaring van stemgedrag ernstig ondermijnt.

Naast de hierboven gegeven vergelijking kunnen naar aanleiding van de hoogte van de geschatte coëfficiënten ook enige opmerkingen worden gemaakt:

- Het effect van de links/rechts-oriëntatie van kiezers op hun stemgedrag is zonder meer sterk te noemen. Dit effect is nauwelijks zwakker dan de oorspronkelijke bivariate samenhang, welke dus niet opgevat kan worden als een schijnsamenhang ten gevolge van gemeenschappelijke afhankelijkheid van andere in het model opgenomen variabelen.

- Het effect van postmaterialisme op het stemgedrag is weliswaar statistisch significant, doch zwak. Een groot deel van de oorspronkelijke bivariate samenhang blijkt als schijnrelatie te moeten worden aangemerkt. Het overblijvende effect is overigens qua richting consistent met de theorie:

postmaterialisme hangt, *ceteris paribus*, (licht) samen met links stemmen.

– De directe invloed van aspecten van sociale positie op stemgedrag is gering. Slechts SES en inkomen hebben, onder constant houden van andere invloeden, een licht effect op stemgedrag. De directe causale invloed op stemgedrag is aanmerkelijk zwakker dan de oorspronkelijke bivariate correlatie. Dit geeft aan dat, voor zover aspecten van sociale positie een rol spelen, deze voornamelijk via ideologische oriëntaties verlopen, die overigens zelf ook maar zeer ten dele door deze sociale achtergrond worden bepaald.

5. Discussie

1. Zowel links/rechts als postmaterialisme-oriëntaties leveren een statistisch significante bijdrage aan de verklaring van stemgedrag (zie figuur 2). Het relatieve belang van beide variabelen is echter zeer verschillend. Dit blijkt allereerst uit een vergelijking van de *directe* effecten die respectievelijk 0.70 en -0.11 bedragen. Als we van beide de *totale* bijdrage aan de verklaring van stemgedrag bekijken moet tevens rekening worden gehouden met *indirecte* effecten, welke in het uiteindelijk model uitsluitend het gevolg zijn van het effect tussen links/rechts en postmaterialisme. In het gepresenteerde model (zie figuur 2) verklaart links/rechts 56.3% van de variantie in stemgedrag en postmaterialisme slechts 1.2%. Dit betekent dat postmaterialisme als verklarende *dimensie* in modellen van stemgedrag zonder veel problemen kan worden gemist, zulks in tegenstelling tot links/rechts. Dit betekent niet dat postmaterialisme niet als 'tie-breaker' een rol kan spelen bij het kiezen tussen ideologisch sterk verwante partijen, d.w.z. dat het bij onbeslistheid op de links/rechts-dimensie een beslissende rol kan spelen. In dat geval betreft het echter een nogal andere rol dan de door Lijphart gesuggereerde derde *dimensie* (naast links/rechts en religie) in de Nederlandse politiek.

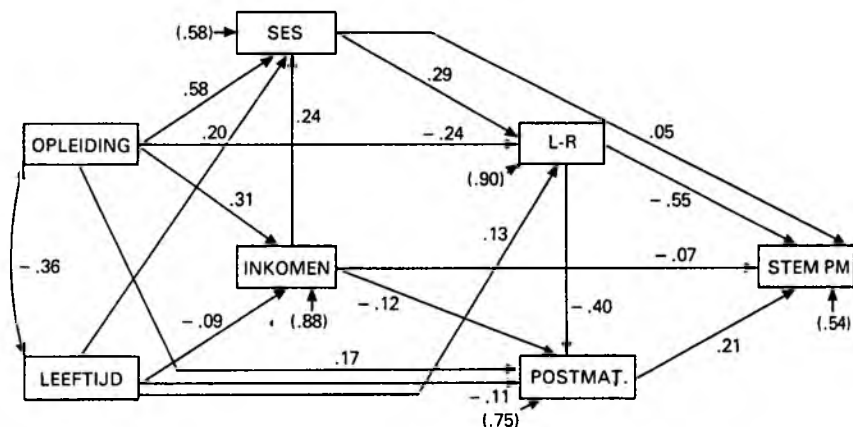
2. Tegen de door ons gepresenteerde analyses zou men het bezwaar kunnen inbrengen dat een postmaterialistische factor amper een faire kans heeft gekregen zijn eventuele electorale relevantie aan te tonen. Immers, de afhankelijke variabele, stemgedrag, is zelf gedefinieerd in termen van links/rechts: hoe links of hoe rechts men stemt. Is het dan verbazend dat de links/rechts-positie van kiezers wel ter zake doet en hun postmaterialistische waarde-oriëntatie niet?

Tegen dit bezwaar zou kunnen worden ingebracht dat de discussie over de electorale betekenis van postmaterialisme in de literatuur vooral gevoerd is in termen van linkse versus rechtse keuzen. Tevens zou kunnen worden op-

gemerkt dat de links/rechts-ordering van partijen politiek gezien de meest belangrijke ordening is, die bovendien aansluit op ordeningen van coalitie-alternatieven (zie De Swaan, 1973) en van parlementair stemgedrag (zie Wolters, 1984) en dus als theoretisch integrerende dimensie van grotere betekenis is dan andere (zie voor een nadere uitwerking van dit argument Van der Eijk en Niemöller, 1985b).

Wellicht de meest eenvoudige wijze om de geringe betekenis van postmaterialisme in modellen van stemgedrag te demonstreren is echter een empirische. Wij kunnen als afhankelijke variabele stemgedrag nemen geordend naar postmaterialisme. Aangezien percepties van het electoraat in deze niet verzameld zijn (en evenmin eenvoudig te verzamelen zullen zijn) dient deze ordening op andere wijze te worden bepaald. Om de mogelijkheid van het vinden van een sterk causaal effect van postmaterialisme te maximaliseren is als ordeningscriterium gekozen het relatieve aantal postmaterialisten respectievelijk materialisten onder de stemmers op een partij.⁹ Ook als de afhankelijke variabele op deze wijze is geoperationaliseerd blijft de causale invloed van postmaterialisme bescheiden. Figuur 3 geeft het geschatte model op basis van postmaterialistisch stemgedrag.¹⁰ Wij zien dat het directe effect van links/rechts nog steeds sterk is: -0.55 , terwijl dat van postmaterialisme slechts tot 0.21 reikt. Hierbij moet tevens bedacht worden dat het *totale* effect van links/rechts nog aanmerkelijk sterker is (namelijk -0.63) vanwege het indirecte effect op stemgedrag via postmaterialisme. Analyse op basis van materialistisch stemgedrag leidt tot vergelijkbare conclusies.

Figuur 3. LISREL-model voor 'postmaterialistisch' stemgedrag ($df = 4$, $\chi^2 = 5.20$, $prob. = 0.268$)

3. In onze analyses hebben wij de operationalisatie van postmaterialisme gebruikt zoals die door de protagonisten van dit begrip steeds meer wordt voorgesteld. Op basis hiervan blijkt postmaterialisme niet de eraan toegeschreven rol van een nieuwe electorale dimensie te hebben. Men kan nu kiezen ofwel voor deze inhoudelijke conclusie, ofwel voor het overeind houden van de theorie en de analyseresultaten wijten aan onvoldoende validiteit van de gehanteerde operationalisatie. Hoewel op deze laatste weg ook veel 'common knowledge' uit het postmaterialisme-onderzoek onzeker wordt, zijn er voldoende redenen om deze mogelijkheid niet zonder meer uit te sluiten (zie bijvoorbeeld Van Deth, 1983 en 1984, hoofdstuk 5).

Literatuur

- Crewe, I. en D. Denver (red.) (1985), *Electoral change in western democracies: patterns and sources of electoral volatility*, London, Croom Helm.
- Dalton, R.J., S.C. Flanagan en P.A. Beck (red.) (1984), *Electoral change in advanced industrial democracies: realignment or dealignment?* Princeton, Princeton University Press.
- Deth, J.W. van (1983), Ranking the ratings: the case of materialist and postmaterialist value orientations. *Political Methodology* Vol. 9, p. 407-431.
- Deth, J.W. van (1984), *Politieke Waarden. Een onderzoek naar politieke waardeoriëntaties in de periode 1970 tot en met 1982*, CT Press, Amsterdam.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1979), *Dynamiek van partijpreferenties; een inventarisatie van frequentie en omvang van veranderingen*, Paper Politicologendagen, Amersfoort.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1983a), *Electoral Change in the Netherlands*, CT Press, Amsterdam.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1983b), *Ideology, party identification and rational voting in the Netherlands*, Paper, jaarcongres van de APSA, Chicago.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1984), Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen, *Beleid en Maatschappij*, jrg. 11, nr. 7/8, p. 192-204.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1985a), 'The Netherlands'. In: Crewe and Denver (red.), 1985, p. 342-371.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1985b), *Social structure and party choice in the Netherlands*, Paper, 1985 World Congress of the International Political Science Association, Paris.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller (1985c), *Voting behavior in the European elections. Suggestions to investigate the effect of 'European' factors*, Paper, Joint Sessions of Workshops of ECPR, Barcelona.
- Eijk, C. van der, B. Niemöller en A.Th.J. Eggen (1981), *Dutch Parliamentary Election Study 1981*, Amsterdam, FSW-A.
- Inglehart, R. (1977), *The Silent Revolution*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1979), 'The Impact of Values, Cognitive Level and Social Background'. In: S.H. Barnes, M. Kaase et al., *Political Action, Mass Participation in Five Western Democracies*, p. 343-380, Beverly Hills, Sage.
- Inglehart, R. (1981), Post-Materialism in an Environment of Insecurity, *American Political Science Review*, 75, p. 880-900.
- Inglehart, R. (1983a), 'Changing Paradigms in Comparative Political Behavior'. In: Finifter,

- A.W. (red.), *Political Science: The State of the Discipline*, ASPA, Washington.
- Inglehart, R. (1983b), Traditionelle politische Trennungslinien und die Entwicklung der neuen Politik in westlichen Gesellschaften, *Politische Vierteljahresschrift*, 24, p. 139-165.
- Inglehart, R. (1984), Generational Change and the Future of the Atlantic Alliance, *PS*, Vol. XVII, No. 3, Summer 1984.
- Inglehart, R. en H.D. Klingemann (1979), Ideological Conceptualization and Value Priorities. In: S.H. Barnes, M. Kaase et al., *Political Action, Mass Participation in Five Western Democracies*, p. 343-380, Beverly Hills, Sage.
- Irwin, G.A. en K. Dittich (1984), 'And the walls came tumbling down: party dealignment in the Netherlands'. In: Dalton, Flanagan and Beck (red.), Princeton, 1984, p. 267-297.
- Jöreskog, K.G. en D. Sörbom (1981), *LISREL V. Analysis of Linear Structural Relationships by Maximum Likelihood and Least Squares Methods*, University of Uppsala, Uppsala.
- Lipset, S.M. (1960), *Political man: the social bases of politics*, New York, Doubleday.
- Lipset, S.M. en S. Rokkan (red.) (1967), *Party systems and voter alignments*, New York, Free Press.
- Lijphart, A. (1968), *The politics of accommodation. Pluralism and democracy in the Netherlands*, Berkeley, University of California Press.
- Lijphart, A. (1971), *Class and religious voting in the Netherlands*, Glasgow, University of Strathclyde.
- Lijphart, A. (1981), 'Political Parties: Ideologies and Programs'. In: D. Butler e.a. (red.), *Democracy at the Polls. A Comparative Study of Competitive National Elections*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington.
- Niemöller, B. en C. van der Eijk (1985), *The Impact of Left/Right and Materialist/Postmaterialist Cleavages on Voting Behavior in Europe*, Paper, Joint Sessions of Workshops, ECPR, Barcelona.
- Powell, G. Bingham Jr. (1982), *Contemporary democracies: participation, stability and violence*, Cambridge, Harvard University Press.
- Rose, R. (red.) (1974), *Electoral behavior. A comparative handbook*, New York, Free Press.
- Saris, W. en H. Stronkhorst (1984), *Causal Modelling in Nonexperimental Research. An Introduction to the LISREL-Approach*, Sociometric Research Foundation, Amsterdam.
- Swaan, A. de (1973), *Coalition theories and cabinet formations*, Amsterdam, Elsevier.
- Wolters, M. (1984), *Interspace politics*, Dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden.

Noten

1. Een eerdere versie van dit artikel is als paper gepresenteerd op de Nederlandse politicologen-dagen in 1985. Wij zijn J.W. van Deth en A.C.J. Broos erkentelijk voor hun commentaar en C.W.A.M. Aarts voor zijn medewerking aan de dataverwerking en de totstandkoming van dit artikel.
2. Een van de belangrijkste tradities op het terrein van electoraal onderzoek is de (deels comparatieve) studie van sociale scheidslijnen en hun relatie tot kiezers enerzijds ('voter alignments') en tot de structuur van partijstelsels anderzijds. Kenmerkend voor deze traditie zijn onder anderen Lipset (1960), Lipset en Rokkan (1967), Lijphart (1968), Rose (1974). Stabiele relaties tussen de positie van kiezers in de sociale structuur en hun kiesgedrag (resultierend in verkiezingsuitslagen) worden aangeduid als 'alignments' en zijn vooral gedocumenteerd ten aanzien van klasse, godsdienst, regio (centrum-periferie) en taal of ethniciteit. De in vele landen optredende electorale veranderingen in de jaren '60 en '70 hebben geleid tot uitbreiding van de theorie naar processen die tot verzwakking respectievelijk verandering

- van de relaties tussen sociale structuur en electoraal gedrag leiden (de-alignment, respectievelijk re-alignment). Hierbij is de theorie tevens uitgebreid om ook ideologische 'alignments' te omvatten. Voor recente theoretische en empirische bijdragen op dit terrein verwijzen wij naar Powell (1982), Dalton, Flanagan en Beck (1984) en Crewe en Denver (1985).
3. De theorie van rationeel ideologisch (links/rechts) stemgedrag is vooral getoetst door middel van de 'kortste afstand hypothese': men stemt op de partij die, ideologisch gezien, het dichtst bij de eigen positie staat. Empirische toetsingen van deze hypothesen zijn gerapporteerd voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 (Van der Eijk en Niemöller, 1983a, p. 276-289), de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 (Van der Eijk en Niemöller, 1983b, p. 11-15), en voor de verkiezingen voor het Europese Parlement in 1984 (Van der Eijk en Niemöller, 1985c, p. 9).
 4. Wij beperken ons hier voornamelijk tot het samenvatten van in de literatuur aan te treffen proposities zonder overigens steeds in te stemmen met de wijze waarop imperfecte samenhangen worden verabsoluteerd en vervolgens via aaneenschakeling tot 'hypothesen' over causale ketens worden omgezet.
 5. De data van het Nationaal Kiezers Onderzoek 1981 zijn verzameld met behulp van een ZWO-subsidie (nr. 43-108), en zijn zonder embargo voor alle geïnteresseerde onderzoekers verkrijgbaar. De data zijn gearchiveerd in het Steinmetz Archief, en uitgebreid beschreven in Van der Eijk, Niemöller en Eggen (1981).
 6. Ter vermijding van misverstand zij er op gewezen dat de links/rechts zelfplaatsing van kiezers (Y2) een op individueel niveau gemeten (psychologische) variabele is, terwijl de links/rechts-score van de gestemde partij (Y1) op geaggregeerd niveau is gemeten en dus betrekking heeft op een sociaal verschijnsel. Voor nadere beschouwingen over de relaties tussen deze twee soorten variabelen verwijzen wij naar Van der Eijk en Niemöller (1983a, p. 260-276).
 7. Voor wat betreft de belangrijkste relaties tussen de variabelen die in onze analyse betrokken worden zijn deze assumpties gemeengoed in de aangehaalde literatuur. Bovendien levert deze geen duidelijke theoretische of empirische aanwijzingen dat deze aannames in ernstige mate geschonden worden.
 8. In een nonrecursief model is het effect van links/rechts op postmaterialisme significant van 0 verschillend. Het omgekeerde effect is dat niet en kan zonder bezwaar worden weggelaten waardoor een eenvoudig recursief model overblijft. Als in weerwil hiervan toch een enkelvoudig verband van postmaterialisme naar links/rechts zou worden gespecificeerd leidt dit tot de noodzaak om, vergeleken met figuur 2, extra effecten in het model op te nemen (verlies van vrijheidsgraden). Een dergelijk model heeft dan toch nog een slechtere fit (in termen van χ^2) dan het in figuur 2 getekende model, zodat het laatstgenoemde alleszins de voorkeur geniet.
 9. De percentages materialisten of postmaterialisten per partij zijn verkregen door het gemiddelde te nemen van deze percentages in een zestal enquêtes in de periode 1980 tot en met 1982, namelijk Eurobarometers 13 tot en met 18. De betreffende gegevens zijn samengevat in het proefschrift van Van Deth (1984, p. 194-195). Aangezien er (geringe) verschillen in deze operationalisatie bestaan als niet het aandeel (zuivere) postmaterialisten maar het aandeel (zuivere) materialisten wordt genomen zijn beide operationalisaties gebruikt.
 10. Korthedshalve zien wij hier af van het presenteren van een diagram van het model voor de verklaring van 'materialistisch' stemgedrag. De structuur van zo'n model is vrijwel identiek aan figuur 3, het levert met 5 vrijheidsgraden een χ^2 van 12.64 ($p = .027$). De coëfficiënten van de effecten van links/rechts op stemgedrag, van links/rechts op materialisme, en van materialisme op stemgedrag zijn respectievelijk .56, - .40 en - .17.